

LOUIS HENRY-ALAIN BLUM: TECHNIQUES D'ANALYSE EN DÉMOGRAPHY HISTORIQUE

(Elemzési eljárások a történeti demográfiában, INED, Paris, 1988. 180 p.)

A történeti demográfia egyike a legfiatalabb társadalomtudományoknak, hiszen mindössze félévszázados múltra tekint vissza. Művelői elhatárolják diszciplinájukat egyfelől a népességtörténettől, mivel jelenkori folyamatokat is vizsgálnak, másfelől a modern demográfiától, mert annak adatbázisától jórészt eltérő speciális forrásokat használnak fel (főként egyházi és világi anyakönyveket, dézsmajegyzékeket, toborzási lajstromokat stb.). Az új adatbázisok feldolgozásához új megközelítésre és módszerekre volt szükség. A kutatások során felhasznált késő-középkori és kora-újkorai forrásokat eredendően nem a tudományos megismerés szándékával készítették, hanem a népesség ellenőrzése céljából állították össze ezeket bizonyos politikai, adminisztratív, katonai vagy vallási szervezetek. Ezért ki kellett dolgozni egy olyan kivonatolási és feldolgozási rendszert, amely az adatok rendezése mellett képes ellenőrizni azok megbízhatóságát, és esetleg korrigálni a tévedéseket. Más volt a kutatások időbeni léptéke is. A demográfia klasszikusnak számító „transzverzális” elemzéseivel szemben, amelyek a népesség teljes keresztmetszetét vizsgálták néhány éves, esetleg évtizedes időszakon keresztül, a történeti demográfia inkább a „longitudinális” vizsgálati módszert alkalmazza, azaz főként az anyakönyvek segítségével folyamatosan nyomon követi a nemzedékek történetét, általában három generáción keresztül. Az új tudományág konzisztens kutatási metodikájának megteremtésére már az 1960-as évek derekán kísérletet tettek a történeti demográfia művelői (M. FLEURY–L. HENRY, 1965) másfél évtized múlva, felhasználva az 1970-es évek településmonográfiáinak tapasztalatait, újabb kézikönyv jelent meg (L. HENRY, 1980). Az általam bemutatott mű ennek az utóbbi alapmunkának egy továbbfejlesztett változata.

Az INED (L' Institut National d'Études Démographiques) kiadásában megjelent történeti demográfiai kézikönyv szerkezetét a felhasznált források típusa és az elemzési szintek határozzák meg.

Az első részben L. HENRY és A. BLUM a különféle neveket tartalmazó jegyzékek (ad-

minisztratív, választási, segélyezési, adójegyzékek stb.) feldolgozásának metodikájával foglalkoznak. Ezek a források alkalmatlanok a népesedési folyamatok dinamikus elemzéséhez, hiszen csak rövid idő keresztmetszetekben adnak áttekintést a társadalom szerkezetéről valamilyen paraméternek megfelelően. A nem- és korösszetétel, valamint a foglalkozási szerkezet rekonstrukálásánál elsősorban XVIII. századi francia példákat hoznak fel a szerzők. Következik ez abból, hogy a Napkirály uralkodásától a forradalomig eltelt periódus a legalaposabban feldolgozott időszak a francia népesség történetében. Így ez a kézikönyv, a fő módszertani gondolatmenet mellett, a tradicionális társadalom működésének vázlatát is nyújtja.

Mind történeti, mind módszertani szempontból kulcsfontosságú tényezője a demográfiai vizsgálatnak a család és a háztartás szerkezetének elemzése. A két említett fogalom közül az utóbbi a tágabb kategória, hiszen a rokoni kötelékek mellett más státuszú személyeket is magába foglalhat (házi szolga, albérlő stb.). A háztartás kapcsolódási pont a gazdasági, társadalmi, demográfiai és biológiai folyamatok között. Ebben a rendszerben a házasság intézménye a leginkább szociális elem, ezért a könyv szerzői részletesen foglalkoznak a házassági szokások tér- és időbeni változásaival. A tradicionális társadalom nyugat-európai típusában, ahol a kiscsalád (apa-anya-gyerek(ek)) együttélési formája vált általánossá a középkor idején, íratlan szabály volt, hogy addig tilos megházasodni, míg a fiatalok nem képesek önálló háztartást alapítani. Az Oderától keletre viszont a nagycsalád századunkig az együttélés kerete maradt. A kétféle szociális struktúra közötti különbségek jelentős részben a létfenntartási forrásokra nehezedő demográfiai nyomás eltérő súlyából következnek.

A szerzők a könyv második részében a természetes népmozgalommal foglalkoznak, bevonva a felhasznált források körébe az egyházi anyakönyveket is. Első közelítésben L. HENRY és A. BLUM az elveszületések arányszáma alapján vizsgálják a népességet. Ennek az elemzésnek az egyik legérdekesebb mutatója, a biológiai

okokra visszavezethető születési fiú-többlet, ami tízezres nagyságrendű születésszámot alapul véve 105 : 100. A kézikönyv szerzői a statisztikai tapasztalatokat felhasználva készítettek egy határérték táblázatot a születésszámhoz viszonyított nemi arányokról. Amennyiben az anyakönyvek feldolgozása után a kutató a határértéken kívül eső eredményt kap, joggal feltételezhető, hogy hiányos adatsort használt. Ám a születések arányszáma önmagában alkalmatlan a demográfiai viszonyok árnyalt megjelenítésére.

A népesedési helyzetről lényegesen pontosabb képet kapunk, ha a születési arányszámot összevetjük a szülőképes korú nők számával. L. HENRY kutatásai alapján a XVIII. században egy 20 évesen megházasodott nő 45 éves koráig 8 gyereket szült, a magas gyermekhalandóság (1-2% minden terhességnél) ezek számát hatra csökkentette, és csak a gyerekek fele érte meg a házasulandó kort. Így „normális” esetben a népesség 50%-kal gyarapodott generációnként, és ha a létfeltételek adottak voltak, akkor megháromszorozódott minden évszázadban. Ennek a növekedésnek elsősorban a mezőgazdaság teljesítőképessége szabott határt.

A malthusi gondolatmenetet követve jut el a francia szerzőpáros a házasságkötések arányszámának vizsgálatához. Ezen belül három tényezőt elemeznek, az első házasságkötés korát, az újrarázasodás és a házasságon kívül maradás gyakoriságát. A népesedési folyamatok jellemzésére talán a harmadik mutató a leginkább alkalmas. Jó példa erre, hogy a XVIII. századi Franciaországban 1%-os növekedése a házasságon kívül maradás arányának 10%-os visszaesést idéz elő a termékenységben és 1,1%-os csökkenést a házasságkötésekben.

A természetes népmozgalommal foglalkozó témakör utolsó fejezetében a halandóság

időbeni változásait vizsgálják a szerzők az eddig követett gyakorlatnak megfelelően, francia példák alapján. A demográfiai ancien régime idején a halandóság aránya végig 40% körül mozgott, bár az ellátási krízisek idején előfordult, hogy néhány év leforgása alatt a népesség 40-50%-a elpusztult (XIV. század). A relatív túlnépesedés időszakában a „malthusi fékek” (háború, éhínség, járvány) állították helyre a megbomlott egyensúlyt, a lélekszám és a terület eltartó képessége között.

A könyv harmadik, legrövidebb részében a szerzőpáros a népszámlálási adatok néhány felhasználási lehetőségét vizsgálja meg. A témakör legérdekesebb fejezete a migráció elemzésével foglalkozik. A vándorlás, a tradicionális társadalom normális működése idején szűk körű és térben igen korlátozott jelenség volt. Valóban komoly tömegeket csak a relatív túlnépesedés előidézte élelmezési válságok képesek kimozdítani, ahogy történt ez a német telepések Kelet-Európa felé irányuló XIV. századi kirajzásánál is.

A könyv utolsó fejezetében A. BLUM a különböző forrásokból nyert adatsorok statisztikus összehasonlító elemzésével foglalkozik.

L. HENRY és A. BLUM történeti demográfiai kézikönyvének legtöbb vizsgálati módszere a magyar kutatók számára sem ismeretlen, de az elemzési rendszer, amely lehetővé teszi a népesség longitudinális mikroanalízisét, csaknem ismeretlen nálunk. Óvatosságra int viszont, hogy a vizsgálati szisztéma nyugat-európai, ott is elsősorban franciaországi viszonyokra kidolgozott rendszer. A francia történeti demográfiai iskola módszertani eredményeinek használhatósága Magyarországon csak helytörténeti elemzések során tisztázható, ehhez ajánlom hasznos segédesszközként a kutatók számára ezt a kézikönyvet.

RÁCZ LAJOS

TINER TIBOR (szerk.): TERÜLETI KUTATÁSOK 8.

(Szociálgeográfiai tanulmányok. MTA FKI Budapest, 1988. 221 p.)

A Területi kutatások c. tanulmánykötet sorozat, mely egyik társintézményünk, az MTA

Földrajztudományi Kutató Intézete gondozásában – 1978 óta – jelenik meg, hosszabb szünet